

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN MUSİQİ FOLKLORU MÜASİR BƏSTƏKARLARIN XOR İŞLƏMƏLƏRİNDƏ

İxtisas: 6213.01 – Musiqi sənəti

Elm sahəsi: Sənətşünaslıq

İddiaçı: **Nailə Baloğlan qızı Məmmədova**

Fəlsəfə doktoru
elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Üzeyir Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasının “Musiqi tarixi” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Leyla Mütalib qızı Məmmədova

Rəsmi opponentlər: sənətşünaslıq doktoru, professor
Cəmilə İsmayıl qızı Həsənova

sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, professor
Zəmfira Kəlpəli qızı Abdullayeva

sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Leyla Zəki qızı Quliyeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Üzeyir Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasının nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.36 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri:

_____

Xalq artisti, professor
Fərhad Şəmsi oğlu Bədəlbəyli

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

_____

sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Leyla Ramiz qızı Zöhrabova

Elmi seminarın sədri:

_____

sənətşünaslıq doktoru, professor
İmruz Məmməd Sadıx qızı Əfəndiyeva

İŞİN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan xalq musiqi yaradıcılığı zəngin janr rəngarəngliyi və geniş məqam-intonasiya, ritm, forma-struktur xüsusiyyətləri ilə bəstəkarların diqqət mərkəzində olmuşdur. Hələ XX əsrin əvvəllərində xalq musiqisinin mahiyyətini anlayan və onun bəstəkar yaradıcılığında mövqeyini yüksək qiymətləndirən dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyli (1885–1948) bu zəngin irsin qorunması yolunda əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Xalq musiqisinin toplanıb nəşr olunması üçün bütün qüvvəsini səfərbər edən bəstəkar bu işə öz həmkarlarını, gənc musiqiçiləri də cəlb etmişdi. Xalq musiqisinin müxtəlif sahələrini həm də elmi tədqiqatlarda araşdıran Ü.Hacıbəyli “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” əsərində, eləcə də bir sıra elmi məqalələrində bu janrların bəstəkar yaradıcılığında istifadəsi məsələsinə toxunmuşdu. Onun ərsəyə gətirdiyi məqam nəzəriyyəsi də milli musiqi ənənələrinin bəstəkar yaradıcılığında təzahürünə yönələn ciddi tədqiqat işi kimi dəyərləndirilir. Xalq mahnı və rəqslərindən öz əsərlərində geniş şəkildə istifadə edən bəstəkarın yaradıcılığı da bu baxımdan Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbi üçün örnək rolunu oynamışdır. Üzeyir bəyin yaratdığı ənənələri əsas tutan Azərbaycan bəstəkarları bu sahədə fərdi yaradıcılıq üslubunu formalaşdırmış, xalq musiqisinin bəstəkar yaradıcılığında təzahürünün müxtəlif üsul və formalarını tətbiq etmişlər.

Xalq musiqi janrlarının tətbiqi klassik musiqinin bütün janrlarında təşəkkül tapmışdır. Bu iş xor musiqisində də aktiv şəkildə aparılmışdır. Bu sənətin inkişaf etdirilməsi məqsədilə xor kollektivlərinin repertuarının yaradılması işində bəstəkarların xalq mahnı işləmələri xüsusi rol oynamışdır. Bu tendensiya XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq müasir dövrümüzdə də davam etdirilir. Azərbaycan bəstəkarlarının folklor janrlarına müraciət edərək xor miniatürləri yaratması janrın təcəssümü baxımdan müxtəlif dövrlərdə fərqli mahiyyət daşımışdır. Məlumdur ki, folklor musiqisi dedikdə burada xalq yaradıcılığının mahnı, rəqs, ninni, bayatı, toy və yas mərasimlərində ifa edilən mahnılar, söyləmələr, deyişmələr, Novruz mahnıları və s. nəzərdə tutulur. Bu zəngin xalq musiqi yaradıcılığı

bəstəkarlarımız üçün hər zaman ilham mənbəyi olmuş, müxtəlif janrlarda öz təcəssümünü tapmışdır. Yaradıcılığına nəzər saldıığımız bəstəkarlar S.Fərəcov, C.Abbasov və E.Dadaşovanın, eləcə də xor janrına dəfələrlə müraciət edən F.Nağıyevin yaradıcılığında folklor musiqisinin müxtəlif janr və növləri müşahidə olunur. Təhlil etdiyimiz xalq mahnılarının xor işləmələrindən başqa, S.Fərəcovun “Kərbəlada doğan günəş” (2004) teatr tamaşasına yazdığı musiqisində xor səhnələri, “Bulaq başı toz olar” (1980) xor miniatüründə bəstəkar folklor yaradıcılığından bəhrələnmişdir.

Novruz folkloru XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq bəstəkar yaradıcılığında müxtəlif janrların tərkibində tərənnüm olunmağa başlamışdır. Bu sahədə ilk nümunə kimi, Əməkdar incəsənət xadimi Məmməd Quliyevin “Aldanmış ulduzlar” operasından səhnələr (1977) çıxış edir. Daha sonra bu mövzuya müraciət edən bəstəkarlar Azərbaycan folklorunda geniş yer tutan Novruz bayramı ənənələrinə böyük maraqla yanaşıblar. Məsələn, V.Adıgözəlov 1993-cü ildə “Novruzum” (sözləri R.Z.Xəndanın) kantatasını yaratmışdır. Burada bəstəkar aşıq musiqisinin ənənələrindən, “Kosa-kosa” xalq melodiyalarından və s. geniş istifadə etmişdir.

Müasir bəstəkarlardan C.Abbasovun 1995-ci ildə yazılmış a cappella xor üçün “Ninni” (türk xalq sözlərinə), “Düzgünlər” (1996), “Həyat oxumaları” (1983), “Mərdlik” (1992), “Bahar mərasimi” (1986) kantatalarında uşaq və mərasim folklorunun müxtəlif nümunələrinə müraciət etmişdir. E.Dadaşovanın yaradıcılığında da üç səslə a cappella qadın xoru üçün 1984-cü ildə yazılmış “Oyna yar” (sözləri xalqındır) miniatürü, uşaq xoru üçün 1987-ci ildə yazılmış “Səmənli” xoru (musiqisi Novruz mərasimlərindən götürülmüşdür) misal ola bilər. Sadalanan bu əsərlərdə bəstəkarlar əsas etibarilə folklor janrının poetik mətninə müraciət edərək orijinal musiqi bəstələmişlər.

Folklor musiqisinin parlaq janrlarından biri olan rəqslər də bəstəkarların diqqətindən yayınmamışdır. Məsələn, O.Rəcəbov xalq rəqslərinə istinad edərək on xor işləməsi yaratmışdır. Bu silsilə də müdafiə ərəfəsində olan Elmira Hübətovanın “Bəstəkar Oqtay Rəcəbovun kamera-vokal və instrumental musiqisi” adlı dissertasiyasında (elmi rəhbər, professor Z.Qafarova) xüsusi

araşdırıldığından, təkrarçılığa yol verməmək məqsədilə burada bilavasitə təhlil edilməmişdir.

Xalq mahnı işləmələri bir çox bəstəkarların yaradıcılığında yer alan janrlar sırasındadır. Xalq mahnısının xor üçün işlənməsi sahəsində bir sıra nailiyyətlər əldə olunmuş, müəyyən üslub xüsusiyyətləri formalaşmışdır. XX əsrin I yarısında yaranan xor işləmələri ilə II yarısında yaranan işləmələr arasında xeyli fərqlər, yeni üsul və ifadə vasitələri yaranmışdır. Xor sənətinin inkişafında baş verən prosesləri, təkamül mərhələlərini izləmək üçün bu işləmələrin təhlilə cəlb olunması musiqişünaslıq elmi üçün zəruri əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən dissertasiya işinin mövzusu öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Müasir bəstəkar yaradıcılığında xalq mahnı işləmələri özünəməxsus yer tutmuşdur. Bu işləmələrdə müasir musiqinin yeni ifadə vasitələri milli janr və formalarla, məqam-intonasiya, metr-ritm, forma-struktur xüsusiyyətləri ilə qarşılaşdırılır. Xalq mahnısına yeni münasibət, xor üçün nəzərdə tutulan yazı üslubunun yeni boyalar kəsb etməsi təhlilə cəlb etdiyimiz müasir nümunələrin əsas qayəsini təşkil edir. Bir sıra nümunələr ilk dəfə nəzəri təhlilə cəlb olunmuşdur. Həmin nümunələrin araşdırılması həm müasir bəstəkar yaradıcılığı kontekstində, həm də müasir xor musiqisinin kəsb etdiyi yeni cəhətlər, əldə etdiyi nailiyyətlər baxımından aktuallıq kəsb etmiş olur.

Xor sənətinin öyrənilməsi onun inkişafında və müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İctimai fikrin, estetik zövqün, kollektivçilik, vətənpərvərlik, milli özünüdərək kimi vacib mənəvi dəyərlərin formalaşmasında xor sənətinin rolu əvəzsizdir. Həm müstəqil əsərlərdə, həm də səhnə əsərlərinin tərkibində yer alan xorlar daim xalqın, millətin, birliyin təcəssümü kimi əks olunur. Xorun yaratdığı obrazlı-emosional təsir digər musiqi janrlarına nisbətən daha güclüdür, çünki məhz xor ifaçılığında birlik, mübarizə, xalq gücü kimi keyfiyyətlər daha parlaq ifadə olunur. Dissertasiya işində araşdırılan nümunələr xalqın tarixi keçmişini əks etdirən mahnı yaradıcılığı ilə, o cümlədən XX əsr Azərbaycan xor sənətinin əldə etdiyi uğur və nailiyyətlərlə sıx bağlı olduğu üçün aktuallıq kəsb edir.

Xalq mahnılarının bəstəkar yaradıcılığında tətbiqinə dair nəzəri müddəaların araşdırılması rus musiqişünaslığında geniş yer tutsa da, milli musiqişünaslıqda bu məsələyə müxtəlif tədqiqatların tərkibində yer verilmişdir. Bu araşdırmalar daha çox məqam-intonasiya baxımından aparılmış, xor musiqisinin əsas komponentləri, işləmə metodları geniş təhlil olunmamışdır. Təqdim olunan dissertasiyada yer alan musiqi nümunələrinin təhlili əsas etibarilə xor ifaçılığının mühüm cəhətlərinin aşkara çıxarılmasına xidmət edir. Bu təhlillər xalq mahnısının xor ifaçılığının inkişafına göstərdiyi təsirin müasir istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Eyni zamanda ilk dəfə təhlilə cəlb edilmiş nümunələr xor repertuarının genişlənməsinə və zənginləşməsinə mühüm təsir göstərə bilər.

Dissertasiya işinin mövzusu bəstəkar və folklor aspektində yazılmış xeyli sayda musiqişünaslıq əsərlərinin ideya və konsepsiyası ilə bağlıdır. Bəstəkar yaradıcılığında xalq musiqisinin istifadə məsələləri ən müxtəlif istiqamətlərdə həm milli musiqişünaslıqda, həm də Avropa və rus musiqişünaslığında diqqət mərkəzində dayanan və geniş araşdırılan mövzular sırasındadır. Mövzunun geniş əhatə dairəsi bu sahədə müxtəlif istiqamətli araşdırmaların aparılması ilə nəticələnmişdir. Təqdim etdiyimiz tədqiqat işində əsas diqqət xalq musiqisinin xor işləmələrinə verildiyi üçün, müraciət etdiyimiz elmi ədəbiyyat sırasında məhz bu tip əsərlər yer alır.

Xalq musiqisinin bəstəkar yaradıcılığında tətbiqi məsələsi ilk gündən Ü.Hacıbəylinin diqqət mərkəzində dayanan mühüm məsələ olmuş və nəticədə onun “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları”¹ fundamental əsəri məhz bu məsələyə həsr olunmuşdur. Xalq musiqisinin bəstəkarlar tərəfindən müxtəlif kollektivlər üçün işlənməsi məsələsi isə onun elmi məqalələrinin, eləcə də bəstəkarlıq fəaliyyətinin prioritet mövzusunə çevrilmişdir.

Xor musiqisinin tədqiqi Azərbaycan musiqişünaslığının aktual sahələrindən biridir. Lakin bu sahədə aparılan tədqiqatlar daha çox klassik bəstəkar əsərləri üzərində qurulmuşdur. Xüsusilə, Azərbaycanda xor sənətinin tarixi inkişaf mərhələləri ilə bağlı Leyla

---

¹ Hacıbəyli, Ü.Ə. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları / Ü.Ə.Hacıbəyli. – Bakı: Apostrof, – 2010. – 152 s.

Məmmədovanın monoqrafiyasını, eləcə də milli bəstəkar yaradıcılığında yer alan xor əsərlərinin təhlili ilə bağlı çoxsaylı elmi məqalələrini qeyd etmək lazımdır².

O cümlədən xor sənətinin müxtəlif aspektlərini işıqlandıran kitab, məqalə, metodik vəsaitlər dissertasiya işinin yazılmasında elmi mənbə rolunu oynamışdır. Bu baxımdan Sailə Ağayeva³, Yusif Həbibov⁴, Yulizana Kuxmazova⁵, Nailə Mirzəyeva⁶, Mələk Vəlizadə⁷ və başqa xormeysterlərin elmi tədqiqatlarına müraciət olunmuşdur.

Aparılan təhlillər zamanı Azərbaycan bəstəkar yaradıcılığı ilə bağlı elmi məqalə və monoqrafiyalara, eləcə də rus musiqişünas alimləri İ.İ.Zemtsovski⁸, B.V.Asafyev⁹, Q.L.Qolovinski¹⁰, L.A.Mazel¹¹ və başqalarının nəzəri müddəalarına müraciət edilmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın **obyektini** Azərbaycan bəstəkarlarının xor üçün işləmələri təşkil edir. **Predmetini** isə tədqiqata cəlb edilmiş bəstəkarların yaradıcılığında xor miniatürlərinin inkişaf yolları, müxtəlif tarixi mərhələlərdə uğradığı dəyişikliklər, tətbiq edilən müasir üsullar əsasında əldə etdiyi yeni keyfiyyətlər təşkil edir.

---

² Мамедова, Л.М. Хоровая культура Азербайджана / Л.М.Мамедова. – Баку: Адилоглы, – 2010. – 230 с.

³ Агаева, С.Г. Особенности национального мышления в хоровом творчестве Азербайджанских композиторов: / автореф. диссерт. на соиск. канд. искусствоведения / – Баку, 1995. – 23 с.

⁴ Həbibov, Y.V. Xorşünaslıq. Dərs vəsaiti / Y.V.Həbibov. – Bakı: Elm, –1998, – 150 s.

⁵ Кухмазова, Ю.Ш. Эволюция жанра хоровой миниатюры в творчестве азербайджанских композиторов: / автореферат дис. доктора философии по искусствоведению / – Баку, 2016. – 60 с.

⁶ Mirzəyeva, N.A. Xorşünaslıq / N.A.Mirzəyeva. – Bakı: 2007, – 123 s.

⁷ Везидаде, М.И. Национальная специфика постановки детских голосов до мутационного и после мутационного периодов в детских хорах Азербайджана: / автореферат дис. канд. искусствоведения / – Баку, 2006. –28 с.

⁸ Земцовский, И.И. Фольклор и композитор. Теоретические этюды / И.И.Земцовский. – Ленинград: Советский композитор, – 1977. – 176 с.

⁹ Асафьев, Б.В. Речевая интонация / Б.В.Асафьев. – Москва-Ленинград: Музыка, – 1965. – 136 с.

¹⁰ Головинский, Г.Л. Композитор и фольклор. Из опыта мастеров XIX-XX веков. Очерки / Г.Л.Головинский. – Москва: Музыка, – 1981. – 279 с.

¹¹ Мазель, Л.А. О мелодии / Л.А.Мазель. – Москва: Музгиз, – 1952. – 300 с.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi müasir dövrdə bəstəkar yaradıcılığında xalq mahnıları əsasında yazılmış xor işləmələrinin rolunu və əhəmiyyətini araşdırmaq, bu nümunələrin səciyyəvi üslub xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq və xor sənətinin inkişafına göstərdiyi təsiri işıqlandırmaqdır. Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı vəzifələr nəzərdə tutulmuşdur:

- Azərbaycanda xor sənətinin inkişaf mərhələlərinə nəzər salmaq və bəstəkar yaradıcılığında xor musiqisinin mövqeyini işıqlandırmaq;

- Xalq mahnılarının bəstəkar yaradıcılığında istifadəsi üsullarına nəzər salmaq və xor üçün işləmələrin yaranma tarixinə nəzər salmaq;

- Xalq mahnılarının xor üçün işləmələrinin müasir bəstəkar musiqisində tutduğu yeri müəyyənləşdirmək;

- Müasir dövrdə yaranmış xor işləmələrinin nəzəri təhlilini aparmaq;

- Xalq mahnılarının xor musiqisində fərqli təcəssüm formalarına nəzər salmaq;

- Araşdırma və təhlillər nəticəsində xalq mahnılarının xor işləmələrinin müasir inkişaf xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya işi xalq mahnılarının xor sənətinin inkişafında tutduğu mövqeyin aşkara çıxarılmasına həsr edilmişdir. Tədqiqat prosesində xalq mahnılarının bəstəkar yaradıcılığında tətbiqi, xor janrlarında istifadəsi, xor üçün işləmələrin səciyyəvi üslub xüsusiyyətlərinin təhlil vasitəsilə üzə çıxarılması müxtəlif metodlarla həyata keçirilmişdir. Janrın inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsi zamanı tarixi, işləmələrin təhlili zamanı nəzəri-müqayisəli metoddan istifadə edilmişdir.

Aparılan təhlillər zamanı Azərbaycan və rus musiqişünas-alimlərinin mövzu ilə bağlı elmi əsərləri, nəzəri konsepsiyaları əsas istinad mənbəyi kimi istifadə edilmişdir. O cümlədən, xalq mahnıları ilə bağlı Ü.Hacıbəylinin, M.İsmayılovun, R.Zöhrabovun, Ə.İsazadənin və başqalarının elmi müddəalarından istifadə edilmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təqdim olunan dissertasiyanın materialını Azərbaycan bəstəkarları Üzeyir Hacıbəyli, Fikrət

Əmirov, Nazim Əliverdibəyov, Cahangir Cahangirov, Soltan Hacıbəyov, Ramiz Mustafayev, Azər Dadaşov, Elnarə Dadaşova, Sərdar Fərəcov, Qalib Məmmədov, İbrahim İsmayılov və Cəlal Abbasovun xalq mahnıları əsasında xor işləmələri və Rəna Qədimovanın xor və orkestr üçün “Sarı gəlin” balladası təşkil edir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiya işində müdafiyyə təqdim edilən əsas müddəalar XX əsrin ikinci yarısında yazılmış xor işləmələri ilə bağlı aparılan tədqiqatın nəticələrini ehtiva edir:

- Üzeyir Hacıbəyli və onun müasirləri olan bəstəkarların xor işləmələrində formalaşan meyarlar gələcək nəsil bəstəkarlar tərəfindən inkişaf olunmuşdur;

- Xor işləmələrində tətbiq edilən ifadə üsullarında polifonik metodların üstünlüyü janrın xor ifaçılığı ilə səsləşən peşəkar yöndə inkişafını təmin etmişdir;

- Müasir bəstəkarların xor işləmələrində xalq mahnılarının melodik məzmununa fərqli yanaşma, leytmotiv tipli motiv və ibarələrin tətbiqi, obraz-emosional məzmununun qorunub saxlanması janrın inkişafında yeni üslubun formalaşmasını səciyyələndirir;

- Azərbaycan bəstəkarları xor işləmələrində əsas etibarilə folklor musiqisinin mahnı, rəqs, lay-lay, ninni, bayatı kimi janrlarına müraciət etmişlər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Folklor musiqisi, o cümlədən xalq mahnılarının tədqiqi bir əsrə yaxın müddəti əhatə edərək, ən müxtəlif rakurslarda araşdırmalarının obyektinə çevrilmişdir. Xalq musiqi yaradıcılığının bu zəngin janrı bəstəkar yaradıcılığında da tədqiq edilmiş, onun klassik musiqidə istifadə üsulları ilə bağlı elmi əsərlər meydana gəlmişdir. Belə sahələrdən biri də xor musiqisi ilə əlaqədardır. Lakin bu sahədə mövcud boşluqlar xalq mahnılarının xor üçün işləmələrinin müasir dövrdə bəstəkar yaradıcılığında nə kimi yer tutması və janrın inkişafında yeni mərhələnin araşdırılması üçün zəmin yaratmışdır. Xüsusilə, qeyd etmək lazımdır ki, folklor musiqisinin digər janrlarında xor işləmələri olduqca az sayda mövcuddur və əsas etibarilə son dövrlərin məhsuludur. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi bilavasitə bu mövzunun araşdırılması ilə bağlıdır. Eyni zamanda, tədqiqata cəlb edilən xeyli sayda xor miniatürləri ilk

dəfə olaraq burada təhlil olunduğu üçün, alınan nəticələr elmi işin yeniliyi kimi qiymətləndirilə bilər. Bu baxımdan dissertasiya işinin elmi yeniliyini aşağıdakı müddəalarla səciyyələndirmək olar:

- Dissertasiya işində ilk dəfə folklor janrları əsasında xor işləmələri tədqiqat obyektinə kimi geniş rəqsda araşdırılmışdır;
- Xalq mahnıları əsasında xor işləmələrinin inkişaf mərhələlərinə nəzər salınmış, janrın təkamül prosesi izlənmişdir;
- Xalq mahnıları əsasında xor işləmələrinin müasir üslub xüsusiyyətləri aşkara çıxarılmışdır;
- Dissertasiya işində bir sıra xor miniatürləri ilk dəfə təhlilə cəlb edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işində xalq mahnılarının bəstəkar yaradıcılığında və xüsusilə xor musiqisində tutduğu mövqeyi, xor işləmələrinin formalaşması, inkişaf mərhələləri ilə bağlı geniş məlumat verilir. Eləcə də tədqiqat işində xeyli sayda xor miniatürləri təhlil edilmişdir. Bu baxımdan dissertasiya işinin materialları “Xor dirijorluğu”, “Dirijorluq ixtisası”, “Partitura qiraəti”, “Xorşünaslıq”, “Xor aranjimanı”, “Xor ədəbiyyatı”, “Xor musiqisi tarixi”, “Xor üslubları” və s. kimi müxtəlif musiqi-nəzəri fənlərin tədrisində istifadə edilə bilər. Dissertasiya işi xalq musiqi yaradıcılığının tədqiqi ilə məşğul olan hər bir araşdırmaçı üçün elmi mənbə kimi dəyərləndirilə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin əsas nəticələri və müddəaları Azərbaycan və Rusiya kimi ölkələrin beynəlxalq xülasələndirmə və indeksləşdirmə sistemlərinə daxil olan dövrü elmi nəşrlərdə dərc olunan 8 məqalə və 4 konfrans məruzəsində öz əksini tapmışdır. Mövzu ilə bağlı məruzələr bir sıra yerli və beynəlxalq elmi-nəzəri konfranslarda dinlənilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Tədqiqat işi Ü.Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasının “Musiqi tarixi” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi “Giriş”, üç “Fəsil” (II və III fəsillərin hər birində iki paragraf olmaqla), “Nəticə”, “İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı” və “Əlavələr” bölmələrindən ibarətdir. “Giriş” 9 səhifə, 14562 işarə

sayı, I fəsil 29 səhifə, 41693 işarə; II fəsil birinci paraqraf 55 səhifə, 74043 işarə; ikinci paraqraf 19 səhifə, 23426 işarə; III fəsil birinci paraqraf 26 səhifə, 32909 işarə, III fəsil ikinci paraqraf 20 səhifə, 28056 işarə, “Nəticə” bölməsi 4 səhifə, 8020 işarə, “İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı” 10 səhifə, 15609 işarə, “Əlavələr” bölməsi 5 səhifə, 5875 işarə həcmindədir. Dissertasiya işi (“İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı” və “Əlavələr” bölməsi istisna olmaqla) 185 səhifə, 222809 işarə sayı həcmindədir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın birinci fəslı **“XX əsrdə xalq mahnılarının xor üçün işləmələrinin yaranması və inkişafı”** adlanır. Bu fəsildə xalq mahnılarının bəstəkar yaradıcılığında təcəssüm xüsusiyyətləri, xüsusilə xalq mahnı işləmələrinin ilk nümunələri ilə bağlı tarixi-nəzəri ekskurs öz əksini tapır. Xalq mahnı işləmələrinin müəyyən janr xüsusiyyətləri əldə etməsi bu mərhələdə baş vermiş və janrın formalaşmasında Ü.Hacıbəyli, F.Əmirov, N.Əliverdibəyov, C.Cahangirov, S.Hacıbəyov kimi bəstəkarların rolu göstərilmişdir. O cümlədən, birinci fəsildə adı çəkilən bəstəkarların xalq mahnı işləmələri təhlil edilmişdir. Aparılan təhlil və müşahidələr göstərir ki, bu dövrdə yaranan xalq mahnı işləmələri bir sıra səciyyəvi cəhətlərə malikdir.

Xalq musiqisinin bəstəkar yaradıcılığında istifadəsi məsələsi XX əsrin musiqişünaslıq elmində prioritet məsələlərdən biri olmuşdur. Azərbaycanda bu tendensiya dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin yaradıcılığında təzahür tapmaqla milli bəstəkarlıq üslubunun təməlini təşkil etmişdir. Öz əsərlərində xalq musiqisindən hərtərəfli şəkildə bəhrələnən bəstəkarın yaradıcılıq üslubu gələcək nəsillər üçün məktəbə çevrilmişdir. Bəstəkar yaradıcılığı və xalq musiqisi özünü ən müxtəlif şəkildə göstərən təmas nöqtəsi kimi ümumi və fərdi keyfiyyətlərə malikdir. Xalq musiqisinin bəstəkar yaradıcılığında təzahürü janr, musiqi dili, melodiya, ritm, intonasiya, forma, məqam, ifa üslubu və s. kimi komponentlərdə özünü göstərir. Azərbaycan bəstəkarlarının əsərlərində milli ənənələrin təzahürü musiqişünaslıq elminin aktual mövzularından biri kimi müxtəlif

tədqiqatlarda dəfələrlə işıqlandırılmışdır. Bu tədqiqatlarda əsasən əsərlərin milli məqam – intonasiya xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Bəstəkar yaradıcılığında xalq musiqisinin təzahür formalarından biri də müəyyən musiqi janrlarının işləmələri ilə bağlıdır. Folklor janrlarının bəstəkar musiqisində istifadəsi onun müxtəlif növlərinin, o cümlədən, xalq mahnı və rəqslərinin işləmələri ilə də xarakterikdir.

Folklor yaradıcılığına müraciət XX əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında geniş janr rəngarəngliyi və aktiv münasibəti müşahidə olunur. Bu dövrdə Azərbaycan bəstəkarları siyasi problemlərlə bağlı daha çox vətənpərvərlik mövzularına müraciət ediblər. Qarabağ faciəsi ilə bağlı isə bəstəkarlar daha çox mərasim folkloruna maraq göstərüb. Bunun bariz nümunələri V.Adıgözəlovun, M.Quliyevin, S.Fərəcovun, F.Nağıyevin, R.Əliyevin və bir çox bəstəkarların xor yaradıcılığında müşahidə edilir. Məsələn, V.Adıgözəlovun “Odlar yurdu” (sözləri R.Z.Xəndanın), “Qarabağ şikəstəsi” (sözləri Teymur Elçinin), “Çanaqqala-1915” (sözləri Mexmet Akif Ersoyun) və “Qəm karvanı” (sözləri R.Rzanın) oratoriyaları; M.Quliyevin “Poema-Rekviyem” (sözləri A.Salahzadənin), bir hissəli Rekviyem (sözləri F.Qocanın), “Şəbi-hicran” (sözləri Füzulinin) lirik poeması, o cümlədən Azərbaycanın tarixi keçmişinə nəzər salan “Dədə Qorqud diyarı – Azərbaycan” kantatası (sözləri F.Qocanıdır) və C.Abbasovun “Mərdlik” (sözləri xalqın) kantatası misal ola bilər. F.Nağıyevin yaradıcılığında mühüm yer tutan Qara Qarayevə həsr olunmuş a cappella xoru üçün Konsert (1989) (sözləri Xaqani Şirvaninin) üç hissədən ibarətdir: I hissə “Ağrı”, II hissə “Əlvida” və III hissə “Fəryad”. Hər bir hissədə Azərbaycan mərasim folkloruna xas olan ənənələri görmək olar¹². R.Əliyevin xor və simfonik orkestr üçün “Türk oğlu irəli” marş-mahnısı (1988) (sözləri Həsən Meracın), “Azadlığa gedən yollar” odası (1990) (sözləri F.Qocanın), “Ata yurdum Azərbaycan” odası (2005) (sözləri İ.Dadaşovun) odası da bu sırada yer alır.

---

¹² Мамедова, Л.М. О хоровом творчестве Ф.Нагиева. Концерт для хора а cappella памяти К.Караева / Л.М.Мамедова. – Баку: АДПУ, – 2015. – с.28.

Adını çəkdiyimiz əsərlərin bir qismi V.Hümbətovun “Müstəqillik dövründə Azərbaycan bəstəkarlarının tarixi mövzulu xor əsərləri”, Y.Kuxmazovanın “Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında xor miniatür janrının təkamülü” və başqalarının namizədlik dissertasiyalarında ətraflı şəkildə təhlil edilmişdir. Buna görə də bizim tədqiqatımızda təhlilə cəlb edilməmişdir.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan folklor musiqisi bir sıra janrlarla səciyyəvidir – mahnı, rəqs, lay-lay, ninni, oxşama, bayatı, söyləmələr, mərasim musiqisi, toy mahnıları, yas ağları, mərsiyə, Novruz mahnıları və s. Bəstəkarların xor işləmələrinə nəzər saldıqda bu janrlardan mahnı, rəqs, lay-lay, ninni, bayatıya əsaslanan nümunələrə daha tez-tez rast gəlirik. Qeyd edək ki, bayatı janrı XX əsrin ikinci yarısından bəstəkarların böyük marağına səbəb olub. Bu baxımdan Xalq artisti Aqşin Əlizadənin “Bayatılar” a cappella xor silsiləsi (1969), o cümlədən Xalq artisti R.Mustafayevin a cappella xoru üçün “Bayatılar”ı – “Yar gülər”, “Üzün gülsə”, “Bəzən yeri”, “Bülbül oxur”, “Nərgizlər”, “Səs verən olsa” və s. misal gətirmək olar. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, R.Mustafayev 500-dən çox xor işləməsinin, 9 oratoriya, 7 kantata, 6 oda və s. xor əsərlərinin müəllifidir¹³. Eyni zamanda F.Nağıyevin yaradıcılığında da xalq bayatıları əsasında “Aşıqəm”, “Bənövşəyəm”, “Gedər”, “Toy günü” xor miniatürləri kimi nümunələr yer alır. Bu əsərlərdə bəstəkarlar xalq yaradıcılığının poetik janrı – bayatıya əsaslanaraq xor miniatürlərindən ibarət orijinal dəsti-xətti ilə seçilən silsilələr yaratmışlar.

Həm poetik mətni, həm də musiqi məzmunu folklor yaradıcılığına məxsus olan xor işləmələrin say nisbəti hər janrdə eyni deyildir. Belə ki, xor işləmələri XX əsrin I yarısında əsas etibarilə daha çox xalq mahnıları əsasında ərsəyə gəlmişdir. Dissertasiya işində təhlilə cəlb edilən xor işləmələrinin əksəriyyəti də bu qəbildəndir.

Qeyd edək ki, xalq mahnılarının ilk işləmələri Üzeyir Hacıbəyli, Səid Rüstəmov, Süleyman Ələsgərov, Nazim Əliverdibəyov, Soltan Hacıbəyov, Fikrət Əmirov, Cahangir Cahangirov kimi bəstəkarların yaradıcılığında ərsəyə gəlmişdir. Xalq

---

¹³ Məmmədova, L.M. Çox illik zəhmətin bəhrəsi. Ramiz Mustafayev - 80 // – Bakı: Musiqi dünyası, – 2007. – № 1-2 (31), – s. 73.

musiqi janrlarının işləmələri müxtəlif tərkiblər üçün nəzərdə tutulurdu. Adlarını sadaladığımız bəstəkarların yaradıcılığında xalq çalğı alətləri orkestri, müxtəlif ansambllar və xor üçün mövcud olan işləmələr bu janrın təşəkkül tapmasında və formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır.

Ü.Hacıbəylinin “Ay bəri bax”, “Gedək gözək bağçada”, “Aman nənə”, “Nə gözəldir”, “Lolo”, “Sən gözəl”, “Ləlli” xalq mahnıları əsasında xor işləmələri bu janrın ilk nümunələri olaraq, həm də meyar kimi çıxış edir. Bu işləmələrdən bir qismi 1954-cü ildə nəşr edilmiş “Azərbaycan xalq mahnıları” məcmuəsində işıq üzü görmüşdür. Maraqlıdır ki, bəstəkar xalq mahnılarını xor, xalq çalğı alətləri ansambli və fortepiano üçün müşayiəti ilə ifa etmək üçün işləmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, xalq mahnılarının xor işləmələrinə müraciət edən digər bəstəkarlarda bu tərkibə rast gəlinmir. Məcmuədə “Bəri bax”, “Gedək gözək bağçada”, “Aman nənə”, “Nə gözəldir” xalq mahnıları əsasında işləmələr yer almışdır. Ü.Hacıbəylinin təhlil etdiyimiz “Bəri bax”, “Gedək gözək bağçada”, “Nə gözəldir” xor işləmələrində partituranın tembr rəngarəngliyi, solo melodiyanın müxtəlif üsullarla təqdim olunması, nəqərat zamanı unison ifaya üstünlük verilməsi, ostinatolardan geniş istifadə olunması səciyyəvi cəhətlər kimi çıxış edir. Instrumental partiyada milli musiqi alətlərinin istifadəsi isə yalnız Ü.Hacıbəylinin xor işləmələrində müşahidə edilir.

Bu fəsildə həmçinin N.Əliverdibəyovun, F.Əmirovun, C.Cahangirovun, S.Hacıbəyovun, Ramiz Mustafayevin xor işləmələri təhlil edilmişdir. N.Əliverdibəyovun “Gül bağçalar”, “Səndən mənə yar olmaz” işləmələrində melodiyanın ifası həm bütöv şəkildə, həm də kanon və imitasiyalarla həyata keçirilir. İşləmələrdə həmçinin mahnının mətnində tez-tez təkrar edilən və əhəmiyyət kəsb edən ifadələrin digər səslərdə təkrarlanması müşahidə edilir. F.Əmirovun “Gözəlim sənsən”, “Sandığa girsəm neylərsən” xor işləmələri janrın səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə toplamaqla yanaşı, bəstəkarın üslubuna xas olan zəngin tembr boyalarına, rəngarəng harmonik fakturaya, dolğun xor partiturasına malikdir. S.Hacıbəyovun “Lirik mahnı” xor işləməsində bəstəkar mahnının orijinal melodiyasını olduğu kimi saxlamışdır.

C.Cahangirovun təhlilə cəlb etdiyimiz “Əzmə tağları”, “Gül açdı”, “Nargilə”, “Aman kəklik” xalq mahnı işləmələrinin hər biri a Cappella xor üçün nəzərdə tutulmuşdur. İşləmələrdə temp və metrin dəyişilməsinə tez-tez rast gəlinir. Hər işləmədə bəstəkar müxtəlif vaxtlarda səslərin bir qrupunu istifadə etməklə tembr rəngarəngliyi yaratmağa nail olur. Bəstəkar məqamın xarakterik pərdələrini və intonasiya xüsusiyyətlərini melodiya ilə yanaşı, digər səslərdə də vurğulamağa çalışmışdır. R.Mustafayevin “Yar bizə qonaq gələcək”, “Qoy gülüm gəlsin”, “Kəklik” xor işləmələri də təhlilə cəlb edilmişdir.

Beləliklə, aparılan təhlillər göstərdi ki, bəstəkarlar xalq mahnılarının xor üçün işləmələrində müxtəlif üsul və ifadə vasitələrindən, eləcə də faktura, ansambl tiplərindən istifadə etmişdir. Ü.Hacıbəylinin xor işləmələrində müşahidə etdiyimiz müşayiət tipi olduqca maraqlı koloriti ilə seçilir və təəssüf ki, bu ənənə daha sonra davam etdirilməmişdir. Xor işləmələri müşayiətli və müşayiətsiz xorlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Hər bir halda, işləmələrdə musiqi materialının inkişafı əsas etibarilə polifonik üsulların tətbiqi ilə baş tutur. Qeyd edək ki, bu tendensiya növbəti nəsillər bəstəkarların da xor işləmələrində davam etdirilmişdir. Səslərin paylanma prinsipi, solo və unisonlaşma bəstəkarla və işləməyə görə dəyişsə də, ümumi baxışda Soprano səsləri hər zaman solo melodiyanın ifaçısı kimi ön plana çıxır. Müşayiət partiyasında zərb alətini təqlid edən motiv və frazalrın tətbiq edilməsi də xor işləmələrində tez-tez görülən ifadə vasitəsinə çevrilmişdir. Xor partituralarında müxtəlif melodik xətlərin, eləcə də müəyyən parçalarda divizilərin tətbiqi səs qatların dolğunlaşması, homofon-harmonik fakturanın da inkişafına təsir göstərmişdir. Təhlil etdiyimiz nümunələrdə müşahidə etdiyimiz bu məqamlar növbəti mərhələdə bəstəkarlar tərəfindən qorunub saxlanaraq inkişaf etdirilmişdir.

Dissertasiya işinin ikinci fəslə **“XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində folklor musiqisi əsasında xor işləmələrinin üslub xüsusiyyətləri”** adlanır. Bu fəsil özündə iki paragrafı birləşdirir. Birinci paragraf **2.1. “Xalq mahnılarının xor işləmələrində yeni üslub təmayüllərinin təzahürü”** adlanır və təhlil edilən bir sıra yenixor işləmələri ilə səciyyəvidir. Bu paragrafda əsas məqsəd XX

əsrin ikinci yarısından başlayaraq, Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında ərsəyə gələn xalq mahnı işləmələrinin kəsb etdiyi yeni xüsusiyyətləri üzə çıxarmaq, eləcə də janrın artıq formalaşmış meyarlarının qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi məsələlərinə aydınlıq gətirməkdən ibarətdir. Burada Sərdar Fərəcovun “Ləbu-ləb”; Azər Dadaşovun “Ay sallanıb gedən yar”, “Səni çoxdan sevirəm”; Elnarə Dadaşovanın “Ay bəri bax”, “Mən gülü dəstə bağlaram”, “Gedən gəlmədi”; Cəlal Abbasovun “Aman ovçu”, “Qalalıyam”, “Dağlarda çiçək”; və İbrahim İsmayılovun “Basma tağları”, “Bir dənəsən”, “Abı yaşıla bürünür” xor işləmələri təhlilə cəlb edilmişdir.

Təhlil edilən hər bir xalq mahnı işləməsində müşahidə etdiyimiz ifadə üsulları, obraz-emosional məzmunun çatdırılması, işləmələrdə tətbiq edilən faktura tipləri bəstəkarların yaradıcı üslubuna görə dəyişir. Lakin ümumilik təşkil edən əsas cəhət kimi xalq mahnısının obraz-emosional məzmununun qorunub saxlanmasını göstərə bilərik. Onu təcəssüm edən ifadə vasitələri sırasında isə orijinal melodiyanın qorunub saxlanması, mətnə xas olan və əhəmiyyət daşıyan müəyyən ifadə və sözlərin ostinat ritm və melodik frazalarla təkrarlanması ilə əldə edilir. Əsas melodiyanın hansı partiyada yer alması baxımdan Soprano səsləri daha aktiv çıxış edir. Lakin bu mövqeyi Tenor partiyasında da görmək mümkündür. Eləcə də əsas melodiyanın müxtəlif səslər arasında paylaşma prinsipi ilə də təqdim edilməsi müşahidə edilir. E.Dadaşovanın işləmələrində əsas melodiyanın bütünlüklə saxlanmaması, ona xas leytmotivlərin, ritmik quruluşun vurğulanması daha çox rast gəlinir. C.Abbasovda isə əsas melodiya olduğu kimi qorunub saxlanmışdır. İ.İsmayılovun işləmələrində ostinato, müxtəlif faktura tiplərinin birgə istifadəsi, əsas melodiyanın səslər arasında paylanması kimi cəhətlər özünü göstərir. Xalq mahnıları əsasında işləmələrin yaranması bəstəkar yaradıcılığı ilə yanaşı, həm də istedadlı və peşəkar xormeysterlərin fəaliyyəti ilə bağlıdır. XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında fəaliyyət göstərən Dirijorluq kafedrasının professor – müəllim heyəti, eləcə də onların gərgin əməyi və zəhməti sayəsində yetişmiş xormeysterlər rəhbərlik etdikləri kollektivlər üçün bir sıra xalq mahnı işləmələri ərsəyə gətirmişlər. Bu nümunələr bəstəkar işləmələri ilə yanaşı, xor kollektivlərinin repertuarında geniş

yer tutur və xor dirijorluğu ilə bağlı tədris prosesində uğurla tətbiq olunur. Onların sırasında Nicat Məlikovun “Yar gəlir”, “Girdim yarın bağçasına”, “Dağlarda quzu mələr”, “Üç çalma”, “Ay dili-dili”, “Lay-lay”, “Salma gözdən məni”, “Gül açdı”, “Nə baxırsan”, “Yar yar”; Adil Qafarovun “Ay qız sənə mailəm”, “Bağa girdim üzümə”, “Mahur təsnifi”, “Ləli”, “Sona xanım”, “Sürməli qız”; Müzəffər Əsgərovun “Leyla”, “Gedək gözək”, “Çal oyna”, “Üç meyvə”; Fırəngiz Xəlilovanın “Qara gilə”, “Şur təsnifi-Əlimi bıçaq kəsibdi”, “Ay dili-dli”, “Qara gilə”, “Qara qız”; İradə Aslanovanın “Ağacda leylək”, “Qubanın ağ alması”, “Küçələrə su səpmişəm”, “Üç meyvə”, “Almanı atdım xarala”, “Ay dilbər”, “Qalalıyam”, “Qalanın dibində”; Gülbacı İmanova “Qubanın ağ alması”, “Oxu tar”; Təranə Yusifova “Ay qadası”, “Rast təsnifi-Ay dilbər”, “Aman neynim”, “Süsən sünbül”; Vaqif Məstanovun “Bağa girdim üzümə”, “Dağlarda çiçək”, “Yar oyna”; Yulizana Qorxmazova “Yallı”, “Çal oyna”, “Mən gülü dəstə bağlaram”, “Bilay-bilay”; Fazil Əliyev “Kəklik”, “Onu demə zalım yar”; Maralxanım Əliyeva “Onu demə zalım yar”, “Ceyran sevgilim”, “Süsən sünbül”, “Qalalı”, “Qadan alım”, “A dağlar”, “Qaladan qalaya”, “Həsiri basma”, “İki alma”, “Gəl gəl”, “Ay dilbər”, “Bağçada güllər”, “Ninni”, “Gilənar”, “Qubanın ağ alması”; Mehin Orucova “Səndən mənə yar olmaz”, “Nar ey nar”, “Evləri var xana-xana”, “Yeri-yeri”, “Uca dağlar”, “Aman nənə”, “Aman ovçu”, “Yadıma sən düşəndə”, “Yarın bağında”, “Oyna yar”, “Ağ arxalıq”, “Aranda qaldım” kimi nümunələr yer alır.

İkinci paraqraf 2.2. **“Dünya xalqlarının mədəniyyətlərinin yaxınlaşması baxımından Azərbaycan xalq mahnı işləmələrindən istifadə olunması”** adlanır. Bu paraqrafta Azərbaycan bəstəkarlığının istedadlı nümayəndəsi Qalib Məmmədovun xalq mahnı işləmələri təhlilə cəlb edilmişdir. Bəstəkarın 1997-ci ildə baş tutmuş “Landet vi kommerfra” layihəsində yer alan “Aman nənə”, “Süsən sünbül”, “Lay-lay”, “Çal oyna” kimi xalq mahnılarının, eləcə də Bayatı-Şiraz təsnifin xor işləmələri təhlilə cəlb olunmuşdur. Q.Məmmədovun xalq mahnıları əsasında yaratdığı xor işləmələri bir sıra spesifik xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. İlk növbədə işləmələrin tərkibində yer alan orijinal qruplaşmaları qeyd etmək lazımdır. Məsələn, “Nushabaa og Aleksander” (“Çal oyna”),

“Fortellerskalen” (“Süsən sünbül”) işləmələrində I və II qrup qadın xorunu, “Kvinnen i kic” (“Bayatı-Şiraz”) işləməsində solistdən əlavə solist qrupunun iştirakı işləmələrdə maraqlı partitura quruluşuna dəlalət etmişdir. Digər özünəməxsusluq bəzi xorların ifası zamanı milli musiqi alətləri ansamblının müşayiəti ilə bağlıdır. Bu baxımdan, “Fortellerskalen” (“Süsən sünbül”) xor işləməsində instrumental parçanın verilməsi misal ola bilər. Bir sıra işləmələrdə, o cümlədən “Ved en kirke i grus” (“Lay-lay”) bəzi hallarda xor partiturasında səslərin azalması da müşahidə olunur. Bununla yanaşı, bəstəkar çox hallarda səslərin ikiləşməsini, üçləşməsini tətbiq edərək fakturada dolğunluq yaratmış olur. “Kvinnen i kic” (“Bayatı-Şiraz”), “Nushabaa og Aleksander” (“Çal oyna”), “Fortellerskalen” (“Süsən sünbül”), “Rode gardiner” (“Aman nənə”) işləmələrində buna təsadüf olunur.

Xor işləmələrinin əksəriyyətində solist partiyası da yer almışdır. Əsasən onun ifasında xalq mahnısının melodiyası yer alır. “Kvinnen i kic” (“Bayatı-Şiraz”) təsnifində bəstəkar maraqlı quruluştan istifadə edir. Belə ki, solistin mövzusu təkrarən xorun ifasında yenidən keçir və bu keçidlər solistdə Azərbaycan dilində, xorun ifasında isə Norveç dilində verilir. Belə quruluş yalnız bu nümunədə təsadüf olunur.

İşləmələrin xarakterik cəhətlərindən biri zərb müşayiətinin həm instrumental, həm də xor partiyasında təcəssüm olunmasıdır. Demək olar ki, bütün işləmələrin giriş bölməsində mahnının ritmik quruluşuna əsaslanan ostinatolu material müşahidə olunur. Bəzən bu faktura bütün xorun müşayiət partiyası kimi çıxış edir, bəzən sadəcə giriş və kodada yer alır. Ümumiyyətlə, xor işləmələrində homofon-harmonik faktura daha çox üstünlük təşkil edir, lakin “Nushabaa og Aleksander” (“Çal oyna”) işləməsində orta hissədə polifonik fakturadan istifadə olunmuşdur. “Kvinnen i kic” (“Bayatı-Şiraz”) xor işləməsində isə xoral fakturası müşahidə olunur.

İşləmələrin formasına gəldikdə, bəstəkar daha çox iki hissəli reprizli, eləcə də kuplet formalara üstünlük verir. Bəzi işləmələrdə, məsələn, “Kvinnen i kic” (“Bayatı-Şiraz”) xor işləməsində, girişin materialı kodada yenidən verilir və formaya kompakt quruluş, simmetriklik gətirir. Bu baxımdan “Kvinnen i kic” (“Bayatı-Şiraz”),

“Rode gardiner” (“Aman nənə”) işləmələrini göstərmək olar. Formanın yaranmasında rol oynayan əsas faktorlardan biri də təkrarlılıq, variantlılıqdır. Bəzi nümunələrdə bəstəkar təkrarları həm variantlı, həm də repriza vasitəsilə həyata keçirir.

Dissertasiyanın işinin üçüncü fəslı **“Eyniadlı xalq mahnılarının bəstəkar işləmələrində üslub xüsusiyyətlərinin təzahürü”** adlanır. Bu fəsil özündə iki paraqrafı cəmləşdirir. Birinci paraqraf **3.1. “Eyni xalq mahnıları müxtəlif bəstəkarların xor işləmələrində”** adlanır. Bu paraqrafta eyni xalq mahnısı əsasında yaranmış müxtəlif işləmələrin müqayisəli təhlili aparılmışdır. Burada S.Hacıbəyov və İ.İsmayılovun “Laçın” xalq mahnısı əsasında xor işləmələri, Cahangir Cahangirov və Ramiz Mustafayevin “Aman kəklik” xalq mahnısı əsasında xor işləmələri; C.Abbasovun və İ.İsmayılovun “Araxçının məndədir”, “Evləri var xana-xana” xalq mahnısı əsasında xor işləmələrinin müqayisəli təhlili aparılmışdır.

Beləliklə, əvvəlki bölmələrdə və burada apardığımız təhlillər bir daha göstərdi ki, xalq yaradıcılığı Azərbaycan bəstəkar yaradıcılığı üçün əvəzsiz mənbədir və bu xəzinədən hər sənətkar özünməxsus şəkildə bəhrələnmişdir. Xor musiqisində xalq mahnılarının janr və forma, eləcə də melodik, ritmik, məqam-intonasiya xüsusiyyətləri özünü daha çox işləmələrdə büruzə vermişdir. Müqayisəli təhlil zamanı bəstəkarların xalq mahnısına özünəməxsus münasibəti sərgilənmişdir. Belə ki, C.Abbasov, R.Mustafayev, C.Cahangirov xalq mahnısının melodik məzmununun olduğu kimi saxlanılmasına üstünlük verdiyi halda, E.Dadaşov, İ.İsmayılov onun müəyyən parlaq ibarə və cümlələrini, məzmunun ifadəsində önəm daşıyan müəyyən ifadə və kəlmələrin vurğulanmasına çalışır. Xor səslərinin paylanma prinsipi də ümumi və fərqli xüsusiyyətlərlə müşahidə edilir. Burada əsas melodiyanın əvvəldən sona qədər eyni səsdə və ya səslər arasında paylanması, polifonik üsullarla inkişaf məruz qalması baş verir. R.Mustafayev və C.Abbasovda xalq mahnısının vokal-instrumental ifa tərzinə xas olan girişlərin xor səsləri vasitəsilə göstərilməsi səciyyəvi haldır. Fərqli ifadə vasitələrinin iştirak etdiyi bu miniatürlərdə hər bəstəkar xalq mahnısının obraz-emosional məzmununun qorunub saxlanılmasına xüsusi önəm vermiş, məqam-intonasiya ilə bağlı cəhətlərin vurğulanmasına çalışmışdır.

İkinci paragraf **3.2. “Sarı gəlin” xalq mahnısı xor işləmələrində** adlanır. Bu paragrafda E.Dadaşovanın, C.Abbasovun “Sarı gəlin” xalq mahnı işləmələri, eləcə də R.Qədimovanın yaradıcılığında yer alan xor və simfonik orkestr üçün Balladası müqayisəli şəkildə təhlil edilir.

Təhlil zamanı əldə edilən nəticələrə əsasən söyləmək olar ki, hər bir bəstəkar ilk növbədə xalq mahnısının leyntonasiyalarını qabartmağa üstünlük vermişdir. Xüsusilə “sarı gəlin” ifadəsinin əsasını təşkil edən motiv demək olar ki, hər bir nümunədə önəmli yer tutur. Bundan başqa, xalq mahnısının poetik əsası əsərin obraz-emosional məzmununun formalaşmasında melodiya ilə bərabər aparıcı faktor kimi çıxış edir. Yalnız bu zaman bəstəkarların istifadə etdiyi ifadə vasitələri və seçilmiş janrlar xalq mahnısının musiqi əsərinin ərsəyə gəlməsində oynadığı rolu və əsər daxilindəki mövqeyini müəyyənləşdirmiş olur. Təhlil etdiyimiz nümunələrdən yalnız R.Qədimovanın əsəri xor miniatürü deyil, Ballada janrının vokal-simfonik növü kimi çıxış edir. Lakin instrumental və xor musiqisinin səciyyəvi cəhətlərini sintez edərkən, xorun rolunu və musiqi obrazının yaranmasında daşdığı əhəmiyyəti məhz müraciət etdiyi xalq mahnısı ilə əlaqəli şəkildə göstərmişdir. E.Dadaşovada xalq mahnısı müşayiətli qadın xoru, C.Abbasovda isə a cappella qadın xoru üçün işləmədə təqdim edilir. Digər nümunələrdə xalq mahnısı miniatürün mənbəyi kimi çıxış edirsə, bu əsərdə “Sarı gəlin” həm də Qarabağ faciələrinin simvolikləşmiş obrazı kimi çıxış edir. Obrazın təəcəssümü də hər üç bəstəkarda fərqli rakursdan göstərilmişdir. Belə ki, E.Dadaşovada bu obraz lirik-romantik, C.Abbasovda dərin kədər, R.Qədimovada da isə faciəvi dramatik şəkildə tərənnüm olunur. Hər üç nümunə öz növbəsində sosial-siyasi aspektdə əhəmiyyət daşıyan xalq mahnısının qorunmasında, təbliğində və gələcək nəsillərə çatdırılmasında mühüm mənbə kimi çıxış edir.

Dissertasiya işinin növbəti **“Nəticə”** bölməsində aparılan təhlillərdən əldə edilən fikir və müddəalar öz əksini tapmışdır. O cümlədən:

– Azərbaycan bəstəkarlarının zəngin yaradıcılıq irsi sayəsində ənənəvi musiqinin müxtəlif janrları əsasında yaradılmış xor işləmələrinin bir janr kimi təşəkkül taparaq formalaşmasını və

keçdiyi inkişaf yolunu izləmək olar. İlk nümunəsini Ü.Hacıbəylinin yaradıcılığında öz əksini tapan xor işləmələrinin janr xüsusiyyətlərinin formalaşması baxımından XX əsrin I və II yarısını, XXI əsrin əvvəlini mərhələli şəkildə səciyyələndirmək mümkündür. XX əsrin birinci yarısında bəstəkarlar daha çox xalq mahnılarına istinad edirdilərsə, ikinci yarısında folklor yaradıcılığının rəqslər, mərsiyə, yazın gəlişini tərənnüm edən musiqi nümunələri, ninnilər, bayatılar kimi janrlarına əsaslanan xor əsərləri də meydana gəlmişdir.

– XX əsrin I yarısında xalq mahnıları əsasında xor işləmələrinin yaranması əsas etibarilə iki məqsədi özündə ifadə edirdi. Onlardan birincisi xalq musiqisinin bəstəkar yaradıcılığında tətbiqi, ikincisi isə yeni formalaşan xor sənətini ifaçılıq və repertuar baxımdan zənginləşməsinə təmin etmək idi. Çoxsəsli vokal musiqisi ilə opera vasitəsilə tanış olan Azərbaycan dinləyicisinin bu istiqamətdə bədii estetik zövqünün formalaşması məsələsi istiqamətində aparılan işlərdən biri də məhz xalq musiqi janrlarının xor üçün işlənməsini həyata keçirmək, eləcə də müstəqil xor janrlarının yazılmasında ilkin mənbə kimi istifadə etməkdən ibarət idi. Dissertasiya işində araşdırılan nümunələr xalqın tarixi keçmişini əks etdirən mahnı yaradıcılığı ilə, o cümlədən XX əsr Azərbaycan xor sənətinin əldə etdiyi uğur və nailiyyətlərlə sıx bağlıdır.

– Ü.Hacıbəyli xalq musiqi nümunələrinin müxtəlif kollektivlər üçün işlənməsini, o cümlədən xor kollektivlərinin repertuar probleminin həll olunmasında gərəkli addım olduğunu hesab etmiş və bütün bəstəkarlara bu işlə məşğul olmağı tövsiyə etmişdir. Bu baxımdan XX əsrin I yarısında yaranan xor işləmələrində həm janrın özünəməxsus xüsusiyyətlərinin, həm də bəstəkarlıq məktəbinin milli köklər və Avropa klassik musiqi meyarlarının sintezi əsasında formalaşmasını müşahidə etmək mümkündür. Lakin bu dövrün daxilində xor partiyalarının unison şəkildə təşkilindən polifonik fakturaya doğru inkişafı da baş vermişdir.

– XX əsrin I yarısından yaranan xor işləmələrində bəstəkarlar xalq mahnısının xarakterik cəhətlərinin, eləcə də məqam-intonasiya, melodik və ritmik xüsusiyyətlərinin, eyni zamanda ifaçılıq ənənələrinin əks olunması istiqamətində çalışmışdır. Bu baxımdan Ü.Hacıbəylinin xor işləmələrində instrumental müşayiətdə xalq çalğı

alətlərinin istifadəsi parlaq misal ola bilər. Təəssüf olsun ki, bu ənənə sonrakı mərhələdə davam etdirilməmişdir. Bundan başqa, bas səsinə zərb müşayiətini təqlid edən ritmik ostinatoların yer alması, melodik materialın olduğu kimi qorunub saxlanması xalq mahnısının təbliğində və özünəməxsus xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanmasında mühüm rol oynayır.

– F.Əmirov, N.Əliverdibəyov, C.Cahangirov, S.Hacıbəyov, R.Mustafayev kimi bəstəkarların xor işləmələrində polifonik üsluba xas olan metodların istifadəsi də janrın peşəkar meyarlarının formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır. Nəzərə alsaq ki, polifonik üslub xor musiqisi üçün olduqca səciyyəvidir, xalq mahnı işləmələrində bu üsluba xas üsulların, imitasiya və kanonların tətbiqi mahnının xor ifaçılığına xarakterik olan yeni tərzdə təfsirinin meydana çıxmasına təkan vermişdir.

Xor işləmələri müşayiətli və müşayiətsiz xorlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Hər bir halda, işləmələrdə musiqi materialının inkişafı əsas etibarilə polifonik üsulların tətbiqi ilə baş tutur. İmitasiya və güzgü hərəkatın tətbiqi mütəmadi təsadüf edilir. Səslərin paylanma prinsipi, solo və unisonlaşma bəstəkara və işləməyə görə dəyişsə də, ümumi baxışda Soprano səsləri hər zaman solo melodiyanın ifaçısı kimi ön plana çıxır. Müşayiət partiyasında zərb alətini təqlid edən motiv və frazalrın tətbiq edilməsi də xor işləmələrində tez-tez tətbiq edilən ifadə vasitəsinə çevrilmişdir.

Xor işləmələrində polifonik üslubun tətbiqi növbəti nəsil bəstəkarlar tərəfindən də davam etdirilmişdir. Bu baxımdan Q.Məmmədovun, E.Dadaşovanın, C.Abbasovun xor işləmələri diqqətəlayiqdir.

– Müasir bəstəkar yaradıcılığında xalq mahnı işləmələri özünəməxsus yer tutmuşdur. Bu işləmələrdə müasir musiqinin yeni ifadə vasitələri milli janr və formalarla, məqam-intonasiya, metr-ritm, forma-struktur xüsusiyyətləri ilə qarşılaşdırılır. Xalq mahnısına yeni münasibət, xor üçün nəzərdə tutulan yazı üslubunun yeni boyalar kəsb etməsi təhlilə cəlb etdiyimiz müasir nümunələrin əsas qayəsini təşkil edir. Folklor musiqisinin digər janrlarında yaranan xor əsərlərində bəstəkarlar əsas etibarilə poetik mətni saxlayaraq orijinal musiqi bəstələmişlər.

– Dissertasiyada C.Abbasovun, E.Dadaşovanın, İ.İsmayılovun, Q.Məmmədovun yaratdığı xor işləmələri ilk dəfə nəzəri təhlilə cəlb olunmuşdur. Bu bəstəkarların yaratdığı xalq mahnılarının xor üçün işləmələrində müşahidə etdiyimiz ifadə üsulları, obraz-emosional məzmunun çatdırılması, işləmələrdə tətbiq edilən faktura tipləri bəstəkarların fərdi üslubuna görə dəyişir. Lakin bu işləmələrdə xalq mahnısının obraz-emosional məzmununun qorunub saxlanması onların ümumi cəhətlərindən biridir. Obrazlı məzmunu təcəssüm edən ifadə vasitələri sırasında orijinal melodiyanın qorunub saxlanması, mətnə xas olan və əhəmiyyət daşıyan müəyyən ifadə və sözlərin ostinat ritm və melodik frazalarla təkrarlanması ilə əldə edilir.

– Dissertasiyada müxtəlif bəstəkarların eyniadlı xalq mahnıları əsasında xor işləmələri müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur. Müqayisəli təhlil zamanı bəstəkarların xalq mahnısına özünəməxsus münasibəti üzə çıxarılmışdır.

Qarşılaşdırılan xalq mahnılarında C.Abbasov, R.Mustafayev, C.Cahangirov xalq mahnısının melodik məzmununun olduğu kimi saxlanılmasına üstünlük verdiyi halda, E.Dadaşova, İ.İsmayılov onun müəyyən parlaq ibarə və cümlələrini, məzmunun ifadəsində önəm daşıyan müəyyən ifadə və kəlmələrin vurğulanmasına çalışır. Xor səslərinin paylanma prinsipi də ortaq və fərqli xüsusiyyətlərlə müşahidə edilir. Burada əsas melodiyanın əvvəldən sona qədər eyni səsdə və ya səslər arasında paylanması, polifonik üsullarla inkişafa məruz qalması baş verir. R.Mustafayev və C.Abbasovda xalq mahnısının vokal-instrumental ifa tərzinə xas olan girişlərin xor səsləri vasitəsilə göstərilməsi səciyyəvi haldır. Fərqli ifadə vasitələrinin iştirak etdiyi bu miniatürlərdə hər bəstəkar xalq mahnısının obraz-emosional məzmununun qorunub saxlanmasına xüsusi önəm vermiş, məqam-intonasiya ilə bağlı cəhətlərin vurğulanmasına çalışmışdır.

– Son dövrlərdə simvolik mənə kəsb etmiş “Sarı gəlin” mahnısı üç bəstəkarın yaradıcılığında müqayisəli nəzərdən keçirilmişdir. Bunlardan ikisi xor üçün işləmə (E.Dadaşova və C.Abbasov), biri isə xalq mahnısı əsasında bəstələnmiş vokal-instrumental əsərdir (R.Qədimova). Bəstəkarlar bu mövzuya müraciət edərkən, xalq

mahnısının leyintonasiyalarını qabartmağa üstünlük vermişdir. Xüsusilə “sarı gəlin” ifadəsinin əsasını təşkil edən motiv demək olar ki, hər üç nümunədə aparıcı əhəmiyyətə malikdir. Xalq mahnısının poetik əsası əsərin obraz-emosional məzmunun formalaşmasında melodiya ilə bərabər aparıcı faktor kimi çıxış edir. Bəstəkarların istifadə etdiyi ifadə vasitələri və seçilmiş janrlar xalq mahnısının musiqi əsərinin quruluşundakı rolunu və əsər daxilindəki mövqeyini müəyyənləşdirmiş olur.

– Onu da qeyd etməliyik ki, hələ XX əsrin əvvəllərində dünya şöhrətli bəstəkar, etnomusiqişünas və metodistlər – məsələn, Bella Bartok, Zoltan Koday və b. öz axtarışlarında belə qənaətə gəlmişdilər ki, uşaqların və ümumiyyətlə insanların musiqi tərbiyəsində ilkin mənbə mütləq folklordan qaynaqlanmalıdır. Dahi bəstəkar Ü.Hacıbəyli də öz fəaliyyətində buna böyük diqqət yetirirdi. Folklor musiqisini isə ilk öncə xor ifasında öyrənmək əlverişlidir, çünki xor janrı ən demokratikdir. Ona hamı qatıla bilər (hətta musiqi savadı olmayan şəxslər də).

Xorla oxuma həm eşitmə qabiliyyətini inkişaf etdirir, həm də ifaçıların musiqi zövqünün formalaşmasında mühüm yer tutur. Məhz buna görə də hələ antik dövrlərdən başlayaraq xor oxumasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Müasir dövrdə folklor əsasında xor işləmələrinin yeri və rolu hər xalq üçün çox vacib və əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan dissertasiyamızda nəzərdən keçirilən müasir Azərbaycan peşəkar bəstəkarların xor işləmələri də böyük məna daşıyırlar. Bu cür əsərləri təbliğ edərkən biz milli musiqi duyumunu, milli ruhumuzu, bir sözlə musiqi mədəniyyətimizin ən zərif və qədim köklərini qoruyub saxlaya bilərək, gələcək üçün saf və geniş biliklərə malik nəslə ərsəyə gətirməyə nail ola bilərik.

Nəticə etibarilə deyə bilərik ki, folklor musiqi janrlarının xor üçün işlənməsi bu və ya başqa şəkildə, az və ya çox sayda demək olar ki, bütün bəstəkarların yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Üzeyir Hacıbəyliyindən sonra Fikrət Əmirov, Nazim Əliverdibəyov, Cahangir Cahangirov, Soltan Hacıbəyov, Ramiz Mustafayev, Sərdar Fərəcov, Elnarə Dadaşova, Azər Dadaşov, Qalib Məmmədov, Cəlal Abbasov, İbrahim İsmayılov kimi bəstəkarların, Nicat Məlikov, Gülbacı İmanova kimi xormeysterlərin bu sahədə xüsusi xidmətləri

vardır. Onların gərgin əməyi və böyük zəhməti sayəsində xor kollektivlərinin repertuarı bu janrın qiymətli nümunələri ilə zənginləşmişdir.

Dissertasiyanın məzmununa uyğun olaraq müəllifin aşağıdakı əsərləri çap olunmuşdur:

1. Məmmədova, N.B. Xorun bədii ifaçılıq mədəniyyəti elementləri // – Bakı: Təsviri və dekorativ-tətbiqi sənət məsələləri, – 2011. – № 2(8), – s.91-94.
2. Məmmədova, N.B. Xor əsərlərində xalq mahnılarının istifadəsi // – Bakı: Harmoniya, – 2015. – № 14.
3. Məmmədova, N.B. Elnarə Dadaşovanın xor üçün işləmələrində xalq mahnısından istifadə məsələləri // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XX Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: – 2016, – s.512-513.
4. Məmmədova, N.B. Cəlal Abbasovun “Araxcının məndədir” Azərbaycan xalq mahnısının xor üçün işləməsi // – Bakı: Mədəniyyət.az, – 2016. – № 7(305), – s.70-72.
5. Məmmədova, N.B. Rəna Qədimovanın “Sarı gəlin” balladasında xor partiyasının xüsusiyyətləri // – Bakı: Konservatoriya, – 2016. – №3(33), – s.75-81.
6. Məmmədova, N.B. “Sarı gəlin” Azərbaycan xalq mahnısı əsasında E.Dadaşova və C.Abbasovun xor işləmələri // – Bakı: Musiqi dünyası, – 2016. – №2 (67), – s.124-126.
7. Məmmədova, N.B. Soltan Hacıbəyovun “Ay Laçın” xalq mahnısı əsasında xor işləməsinin üslub xüsusiyyətlərinə dair // “Qloballaşan dünyada musiqi ənənələri” I beynəlxalq elmi-praktik konfransının materialları, – Bakı: – 2017, – s.276-279.
8. Мамедова, Н.Б. О стилистических особенностях обработок народных песен для хора Джангира Джангирова // Труды X Международная научно-практическая конференции “Российская наука в современном мире”, – Москва: – 2017, – с.190-192.
9. Məmmədova, N.B. İ.İsmayılovun Azərbaycan xalq mahnıları əsasında xor işləmələri // – Bakı: Harmoniya, – 2018. – №17.

10. Məmmədova, N.B. Sərdar Fərəcovun “Ləbu-ləb” Azərbaycan xalq mahnısı əsasında xor işləməsi // – Bakı: Musiqi dünyası, – 2018. – № 4(77). – s.71-74.
11. Məmmədova, N.B. Cəlal Abbasovun xor üçün xalq mahnı işləmələrinin bəzi üslub xüsusiyyətləri // “Musiqişünaslığın aktual problemləri” konfransının materialları, – Bakı: 2019, – s.122-127.
12. Мамедова, Н.Б. Обработки народных песен для хора (на примере творчества Галиба Мамедова) // – Москва: Музыкаведение, – 2020. – №9, – с.32-40.

Dissertasiyanın müdafiəsi _____ 2022-ci il tarixində saat _____ Üzeyir Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasının nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.36 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Şəmsi Bədəlbəyli küç., 98.

Dissertasiya ilə Üzeyir Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasının kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Üzeyir Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasının rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat _____ 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 24.05.2022

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 43 794

Tiraj: 100